

אלי ויזל: זכות השאלה

על עיצוב השואה בספרו "ה לילה"

מאת משה פלאי

אלי ויזל הוא השואל הגדול של ספרות השואה. למותר לומר שהוא לא היה ראשון או בין ראשוני הסופרים אשר נטלו על עצמם לתאר את חוויית השואה באמצעות הספרות האומנותית. היו רבים לפניו אשר עשו כן, ואף על פי כן הייתה זו כתיבתו של ויזל אשר עוררה את מצפון הקוראים הנאורים מחדש ודרשה עימות כן עם תופעת השואה כעשרים שנה לאחר תום מלחמת העולם השנייה.

עמידה התופעה הספרותית הקרוייה אלי ויזל שיידרשו אליה חוקרי הספרות משום השפעתו הן על הקוראים ועל הציבור התרבותי בכללו והן על הסופרים שעניינם העיצוב הספרותי של השואה. במאמר קצר זה בכוונתי להעיר כמה הערות על דרכו האומנותית של ויזל בסיפורו האוטוביוגרפי-למחצה ה"לילה".

כשואל הגדול של ספרות השואה, מטיח ויזל שאלות נוקבות כלפי האנושות וכלפי מעלה, אותן שאלות הנשאלות כמו-מאליהן בלב כל אחד מאיתנו: למה ומדוע?

אומנותו של ויזל בספרו זה מתבטאת בכך, שבנוסף לעיצוב הספרותי של עצם חוויית השואה, השכיל סופר-השואה לעצב את המשמעות של מאורע השואה בתולדות האנושות ובדברי ימיה של האומה העברית. על אף חולשות מסויימות שמצאו המבקרים השונים כאלבארז בדרך כתיבתו של ויזל ובאומנות-הביטוי שלו, הצלחתו כסופר-השואה מעוגנת ביכולתו כמספר לטוות את מארג הסיפור סביב נושאים קיומיים מרכזיים הנוקבים עד תהומה של תופעת השואה. נושאים אלה מותירים מישקעים בליימחו בקורא, הנדרש לחוות את חוויית השואה כמתבונן מלבד.

בסימן השאלה

העיצוב הספרותי של ויזל מעמיד את השאלה כיסוד תבניתו של ספרו ה"לילה. המבקרים ארווינג האלפרין ולורנס לאנגר הזכירו אומנם הימצאותה של השאלה אצל ויזל, אך איש מהם לא עמד על מרכזיותה.

עיצוב דמותו של משה שלי, עם פתיחת הסיפור, שם את הדגש על מרכזיותה של השאלה בתפיסת הריאליה של השואה. משה מצטייר כמי שמעלה את השאלה מעלה-מעלה לדרגה קיומית. משה, איש-האלוהים בסיפור, מלמד את אליעזר, גיבור הסיפור, כי "האדם מעלה עצמו לקראת האל באמצעות השאלות אשר הינו שואל אותן". * על-פי מערכת יחסים זו שבין האדם ואלוהיו, האדם שואל והאל משיבו דבר. אך האדם אינו מבין את תשובת האל. "תמצא את התשובות הנכונות, אליעזר", אומר משה, "אך ורק בתוככי עצמך" (שם).

יש בכך, אפוא, משום בנייה אומנותית מעשה-חושב לקראת השאלות הגדולות של ויזל הסופר ושל אליעזר, גיבורו האוטוביוגרפי, בהמשך הסיפור. עמדת המספר נבנית באמצעות סימן-השאלה החוזר ונישנה לאורכו של הסיפור כמציב את הטון העיקרי של הסיפור. השאלות נשאלות מזווית-ראייה אחדות. לעיתים משמיע המספר שאלות כהד לשאלות שנשאלו לכאורה על-ידי היהודים בטרם שואה: "האם עמד (היטלר) להשמיד עם שלם" (עמ' 17).

כמה מן השאלות מעידות על ריטרוספקציה — מבט-לאחור של מספר המצוי כבר מעבר לחוויית השואה ותוצאותיה האימות והמנסה לחזור לעצם החווייה, אך אין ביכולתו להתנער מידיעה שלאחר-מעשה.

* עמ' 14 Night מהדורה אחרת, התרגום — שלי וכן בהמשך. לצערי אין בידי תרגומו של גורי.

המספר הוא איפוא מספר כלי-יודע, המהרהר באירוניה, ותוך כדי כך נמצא רמוז — כדרכם של סופרים אחרים — לביקורת על היהודים שלא נתנו דעתם לאותות שבטרם-שואה. ושפירשום בתמימות. מתוך כך נוצר בספרו מימד נוסף על פי הטכניקה הזאת של עמדת המספר. דרך זו רומזת לקורא לשים לב לאותות בזמן הזה, ובכך הריהי מהדירה את הרגשת השייכות של השואה לאדם המודרני בכלל וליהודי בן-זמננו בפרט. השאלות מופנות גם אל הקורא ודורשות תשובות בעלות משמעות לזמן הזה, כך מעצב ויזל את המסר (מ' ו'ס' סגוליות) הפנימי של סיפורו — באופן החודר מבלי-משים אל לב הקורא.

שיטת הריטרוספקציה של המספר מורכבת למדי. הוא אינו מספר רק את העבר, אם בצורת סיכום או בצורה של סצינות ודיאלוגים. דרכו של המספר, שהוא מטלטל את הקורא מסיפור מעשה — להערכה, שיש בה מבט לאחור, חוכמת-חיים וחוכמת הניסיון שבי נתנסה. כך אומר המספר: „כן, אפילו הסתפקנו אם התכוון (היטלר) להשמידנו” (עמ' 17).

אין המספר משתדל להקנות לקורא תחושה של התקדמות שוטפת בזמן. חוקיות הזמן מתערערת בהצגת הריאליה של השואה על-ידי מתן מידע מאוחר שלאחר תום המילחמה (בגון על מפקח המיטרה, ידידו של האב, שרפק על החלון הסגור בכוחו להצילם, אך בני המיטרה לא ידעו על כך (עמ' 23—24). באופן זה לא זו בלבד שהמספר יוצר מתח אלא גם הרגשה אירונית הנובעת לכאורה מידיעת הבאות מראש. הקורא נדרש להסקת מסקנות ולתהליך מחשבה של „אילו היינו יודעים, כי אז — — —”; „אילו רק עשינו כך, כי אז — — —”; „אילו לא . . . כי אז — — —”.

לעיתים מופיע המספר באיצטלת ההיסטוריון, ובחורגו מנוסח הסיפור — כדרכו לפרקים — הריהו טסכם ואומר: „פסק-הדין כבר נחתך” (עמ' 19). אולם מטרתו אינה לקבוע עצמו כהיסטוריון-מערך, כי-אם ליצור את התחושה האירונית: „אף-על-פי-כן הוסיפו יהודי סיגט לחייך” (עמ' 19).

כאמור, נדרש המספר לשאלה עצמה. יש שהשאלות הן ריטוריות, וניתנות לעיתים, בתוך סוגריים, ובכך תפקודן כהערות פרשניות שחוכמת-הניסיון רווייה בהן. יעדן — מחוץ להקצויות, כמביעות עמדה ערכית או קיומית על משמעותו של מאורע השואה, ומכאן חשיבותן להבנת אומנותו של ויזל.

בספרו על הצו לענוד את תג-הזיהוי היהודי הצהוב, מביא המספר את הערתו של האב: „הכוכב הצהוב? מה בכך? אין אדם מת מכך . . .” (עמ' 20). הערת המספר ניתנת מייד לאחר-מכן בסוגריים: („אבא עלוב! מה אם כן גרם למותך?” (עמ' 20). המלה אבא מובאת באות A רבת, ועל-כן הערתו לגבי מות האב עשויה להיות דו-משמעית ולהתייחס לא רק לאביו בשר-ודם אלא גם לאביו שבשמיים. מידה זו של יתחכם מתאששת בהמשכו של הסיפור, שבו מעוצב מות האל כסמל המרכזי של חזונית השואה.

בדרכים שונות חותר המספר להטביע את טון השאלה. הוא נזקק לשיטת השאלות הנמשכות, שלפיה הצעיר — אליעזר — שואל שאלות באורה ישיר, ואילו המספר-המבוגר מחרה-כחזיק אחריו באותו קו. הטון של המספר-המבוגר הוא טון הילד השואל. אך עתה בלא מרכאות: „מתי יגיע תורנו? שאלתי את אבי”. לאחר תשובת האב, ממשיך המספר: „לאן לקחו את האנשים? האם לא ידע איש עדיין? לא, הסוד נשמר יפה” (עמ' 27). שילוב זה יוצר מתח בין סיפור לבין דברי-הערכה, בין עבר שחלף והווה מתמשך, אך גם מעצב את המספר עצמו כשרוי במתח בין דמותו כצעיר-תוהו-חזונית ובין דמותו כמבוגר המעריך את חזונית השואה לאחר-מעשה.

מחמת ההתמודדות הזאת לוקה לעיתים עיצוב דמות הנער בחסר ולפרקים האותנטיות שלה אינה משכנעת (ראה למשל, בעמ' 42. שאלות הנער על העולם הדומם לנוכח מעשי הוועצה, שזך בלא ספק בת-קולו של הסופר המבוגר).

משה איש-האלוהים

על אף היסודות האוטוביוגרפיים של הסיפור ניכרת בבירור יד-אומן במיבנהו ובאפיון דמויותיו. הפרולוג קובע את דמותו של משה השמש כדמות סמלית המאצילה מאורה על היצירה כולה, ואפשר גם על השואה,

עם שהיא נותנת ביטוי למהות השאלה כקביעה אוטוריטטיבית דתית שאין עליה עוררין.

דמותו של משה נועדה לתפקד בשלושה תחומים. בתחומה של הריאליה הסיפורית יש באיפיון דמותו רימוז-מקדם, מעין בנייה-מראש. משה מצטייר כדמות הרומזת על שעתיד להתרחש בגוף הסיפור בקורותיו של המספר עצמו. השמש עובר את תהליך הטראנספורטים למקום-ההשגדה ברכבת, וכשחזר באופן פלאי, סיפר את המוצאות אותו ואת הזוועות המתחוללות והזהיר את היהודים מפני העומד להתרחש, לא היטו אחזן לאזהרותיו.

בתחום הנאמן למציאות ההיסטורית משקפים הפרולוג וסיפורו של משה את תמימותם של היהודים (בהונגריה כבמקומות אחרים), שלא השכילו להבין את הכתובת על הקיר גם כאשר משה מפענח את "מנא מנא תקל ופרסיין" במפורש. כמה מסופרי השואה, וביניהם גם אהרון אפלפלד («באדנהיים, עיר נופש»), עושים שימוש בהמחשת אירוניה דומה. איש מיהודי המקום לא הקשיב למשה.

התחום השלישי מצוי במישור מיטאפיזי: משה מופיע בדמותו של נביא אחרית-הימים המנבא את אחריתם של היהודים. הוא אינו מנבא את העתיד בלבד, אלא "מנבא" את העבר (את שקרה לו עצמו) מתוך רמיזה לבאות. גורלו כשאר נביאי הפורענות, שלא האמינו לדבריהם (עמ' 16).

נמצאנו למדים, איפוא, שהמיבנה האומנותי ואיפיון הדמות באים להקנות לסיפור האוטוביוגרפי עומק ומשמעות שמעבר לתחום הביוגרפיה האישית של המספר.

מות האל

הסצינה הפותחת את הריאליה שלפני השואה מתארת עולם יהודי שלם המצויין באמונה שלימה. תיאור-ירקע זה מיטיב להמחיש את משמעות השואה לגבי האדם המאמין ואת החוויה של אוכדן האמונה במיסגרת הריאליה הסיפורית.

מסתבר, כי יסוד השאלה כבר מצוי בקרב היהדות המאמינה, שדוברת היא משה השמש. במיסגרת הבטוחה של האמונה התמימה ניתנת תשובה לשאלה. מיסגרת זו מכירה בכל-יכולתו של האל, ועל-כן התשובה לשאלה תלויה ועומדת בריפיונו של האדם שאינו מסוגל להגיע לדרגת ההבנה הנדרשת. עם זאת מכשירה גישתו של משה השמש את הקרקע במה שהוא ממקד את מקור התשובה באדם עצמו (עמ' 14).

מציאות-השואה באה וטפחה בפניה של ההכרה בכל-יכולתו של האל. שריד-השואה, אוד-מוצל-מאש, שעבר את כל אימי השואה, שאל כפי ששאלו הדמויות בסיפורו של ויזל: "איה אלהים, איהו?" (עמ' 76).

כל עוצמתה של חוויית-השואה של היהודי המאמין טמונה בתשובה לשאלה זו, שאליעזר שומעה — כהנחיתו המוקדמת של משה איש-האלוהים — בתוככי עצמו, עם שהוא עד למאורע המזועזע של תליית-הנער. אקט ברוטאלי זה, שכבר הפך לסמל בספרות השואה, מעוצב בפשטות בידי ויזל כנושא את בשורת התשובה הנוראה: "ואני שמעתי קול בקרבי עונה לו: איהו? כאן הנהו — על עמוד התלייה" (עמ' 76).

בתשתית העיצוב הספרותי הזה של חוויית-השואה בידי ויזל אפשר להבחין בתפיסת משמעותה הייחודית של השואה לאנושות וליהדות. השואה, משמעה אף לגבי האדם המאמין — לא שתיקתו של האל, לא היעלמו, אלא מותו. רמץ השואה כולל בקרבו את אפרו של האל.

מותו של האל לא פתר את בעיות האמונה של היהודי המודרני. נראה שוויזל מודע לכך, שכן עיצובו הספרותי אינו שולל את קיומו של האל לאחר תיאור מותו. גיבורו האוטוביוגרפי של ויזל מתואר כמי שמתלבט בשאלה זו: "מדוע אכרך אותך?" (עמ' 78). לאחר "מות" האל, נראה אליעזר כפונה אל האל (המת?) בשאלה: "מה אתה, אלוהיי" (עמ' 77). יחס הקניין והפניה האישית והמיידית אינם מעידים על היעלמותה של בעיית האלוהות או על חוסר זיקה של המספר כלפי אלוהיו. היחס מובן יותר לכשהמספר קובע את בגידת האל (עמ' 78) ומשים עצמו כמאשים ואת האל כנאשם (עמ' 79).

משפטים אלה אינם באים בנקל לגבי מי שצריך את עולם-הילדות שלו כעולם של אמונה. נראה, כי מיתת האל היא יותר מכך; הריהי מיתת האנושות — מיתת ההומאניות, בשואה. מציאות-השואה שינתה לא רק את השקפת-עולמו של המספר אלא את כל מהורו. את כל זיקתו לעולם הסובב אותו. ויזל שם בפי גיבורו את ההבחנות הבאות באשר למצבו הקיומי של האדם בשואה (ולאחריה): „נותרתי לבדי — בבדידות מחרדה בעולם ללא אלהים (ולאחריה); רחמים, חדלתי להיות דבר וזלת אפר, אף על פי כן ראיתי את עצמי איתן יותר מאל שדי, שחיי היו צמודים אליו במשך זמן רב כל כך” (עמ' 79).

אליעזר הריהו נר ברבב הציבור המתפלל לאל — אלוהיו שמת. אפיזודה זו מסתיימת בסצינה המוזעזעת של אמירת „הקדיש”, שהיא כה יהודית בשורשיה. המסמלת את מות כל אשר היה: האל, הקרובים — והאדם עצמו. כל פרט ופרט מת שם אף על פי שלכאורה שרד. הסצינה של היהודים האומרים „קדיש” על עצמם מעוותת במיתכוון את המוסכמות הדתיות מתוך שאיפה אומנותית לעצב את הריאליה של השואה על ידי טיטוש התחומים שבין חיים ומוות.

הקורא נדרש לתפוס את המציאות של L'univers concentrationnaire — „עולם מחנות-הסגר” (כביטוי של David Rousset) באמצעות זעזוע המוסכמות של המציאות הידועה, המוכרה והיומיומית. הוא מועבר כצופה אל מערכת קיומית שבה המוות — ולא החיים — הופך לקריטריון שכיה. לטכניקה זו נדרשים כמה מסופרי השואה כקצטניק בעברית וקווינסקי באנגלית.

על אף אמירת „הקדיש”, שבאופן אירוני מגדל ומקדש את שמו הגדול של האל המת, חוזרת ומופיעה קונצפציית האל במערכת התיאולוגית של המספר. הוא אינו נכון לקבל את שתירת האל (עמ' 80; משמע: האל קיים אף לאחר „מותו”), וסופו שהוא מורד כנגד האל על-ידי האכילה (סמל לשאיפת החיים) ביום הכיפורים, בדרך המזכירה את גיבורי הספרות העברית שמרדו לפניו (נחמן בלאו, לדוגמה).

ברור, איפוא, שאין לפנינו עיצוב של אתיאזם יהודי. התיאולוגיה היהודית המסתברת מדרך עיצוב נסיון-השואה של ויזל אינה שוללת את קיום האל, אלא מקיימת אותו בשליה. התשהית האידיאית של הסיפור מעמידה את האל כמהות שאינה מתייחסת אל האדם — שאינה עונה לאדם. תמונת-היסוד בסיפור של האדם השואל, שהועלתה לדרגת סמל קיומי בדבריו של משה השמש, מעוצבת מחדש לאור נסיון-השואה: האדם שואל, אך אינו מקבל כל תשובה מן האל הקיים כהווייה שלילית; הגדרתו כהווייה שלילית היא התשובה ששומע האדם בוקעת ועולה מנבכי נפשו.

הרב הכופר

אכן, אובדן האמונה בטביע את חותמו על חויית השואה. אך לא רק על עצמו יודע ויזל לספר. הסופר מעצים את רעיון אובדן האמונה כמוטיב מרכזי בסיפור על הרבי — סמל האמונה והסמכות הדתית — אשר איבד את אמונתו באל. אף הוא שואל את שאלת-השאלות של הספר ושל השואה: „איה אלהים?” ומחזק בכך את השאלה שריתפה מעל סצינת התלייה של הנער. תשובתו האוטוריטטיבית של הרב: „איך אוכל להאמין, איך יוכל מישהו להאמין באל הרחמן הזה?” (עמ' 81).

הרב סוטה מן התשובה היהודית שניתנה בדורות רבים של שמד ואבדון „אבל אנחנו ואבותינו הטאנו”. הרב גם אינו פונה בשאלה מוטחת אל האל, כרבנים לפניו: „העל אלה תתאפק ה'?” (יוסף הכהן, עמק הבכא, מהדורת לטרנס, עמ' 34), ואינו מקווה לישועת-האל כקודמיו: „ועתה אנא אל אלהי הרוחות לכל בשר! נקום נקמתם” (שם, צמ' 90), או: „ראה ה' והביטה וריבה ריבם” (שם, עמ' 135). ומובן שאינו מצדיק את האל כשלמה אבן זירגא (שבט יהודה, השמד הששים ושלשה, עמ' קל"ג—קל"ד, מהד' ליון אפשטיין, ירושלים): „וצדיק הוא ה'!”

התגובה היהודית לשואות העבר עברה מיטאמורפוז. אצבעו המאשימה של הרב מופנית עתה כלפי שמים. . . . ואריאציה נוספת, נוגעת-ללב לא-פחות, של אובדן האמונה, תוצאותיו ומשמעותו נמסרת באמצעות דמותו של עקיבא דראמר המאמין. אובדן האמונה

גורם לאדם המאמין לאובדנו־שלו. דראמר מתואר כמי שהרס האמונה מביא לידי הרס עצמו; הוא מאבד כל רצון להמשיך במאבק הקיום. גסיסתו הרוחנית מביאה לידי גסיסתו הפיזית במהדורה מעוותת זו של רבי עקיבא המת על קידוש השם.

איזה משני הדגמים חל על דמותו של אליעזר? אפשר שניהם כאחד. כרב, חדל אליעזר להאמין כיוון שלא יכול היה להאמין בו. כדראמר, נותר אליעזר כגופה חיה (עמ' 127) בלא אמונתו. אך שלא כדמויות בשני הדגמים, שרד אליעזר מאימי הפורענות שכמוה טרם הייתה בתולדות אנוש. לפי תפיסתו, הוא נותר לפליטה לאחר שהאל ניספה בשואה יחד עם מיליוני הניספים. כמאמרו: "ראיתי את עצמי איתן יותר מאל שדי" (עמ' 79).

יש לראות במשפט זה את המסר הפנימי של חוויית השואה ואובדן האמונה של ויזל. האדם שרד על אף מותו של האל ומשום כך הוא איתן ממנו. הסופר מדיגם מסר זה בתיאור נוסף של הידברות עם האל (שלכאורה אינו קיים) הנראית בחיצוניותה כסותרת מיניה וביה את רוח הסיפור. אליעזר מתואר כנושא תפילה לאל שיחזקו לבל יעש כמעשה בנו של רבי אליהו אשר רצה להיפטר מאביו (עמ' 104).

המאבק הפנימי והחיצוני לקיים את האב עשוי להתפרש באופן תת־מודע כמשקף גם שאיפתו של אליעזר לשמר את אלוהיו. "אב", כפי שצויין לעיל, חל את על אביו־שבשמיים (עמ' 20; "אבא עלוב..."). אביו ייצג את עולמה של היהדות החרדית. יחסו האמביוואלנטי למות אביו ("בלא דמעות"; "חופשי סופסוף" — עמ' 124) עשוי להמחיש את עמדתו הבלתי־ברורה כלפי אובדן האמונה.

במישור מודע מביעה תפילתו הנזכרת של אליעזר את מאבקו לשמר ערך אנושי, במיסגרת המציאות של זוועות־השואה, כתחליף לערך הדתי שאבד. המציאות של מחנה־ההשמדה אינה מאפשרת אלטרואיזם. קיומו של הפרט והישרדותו נראים כעומדים מעל לכל ערך חברתי. ראש הבלוק, הדובר בשם מציאות זו, יועץ לאליעזר: "שמע נא לי, בחורון. אל תשכח שאתה במחנה־הסגר. כאן צריך כל אדם לעמוד על נפשו הוא ולא לחשוב על שום בן־אדם אחר. אף לא על אביו. כאן אין אבות, אין אחים ואין ידידים. כל אחד חי ומת לעצמו לבד" (עמ' 122).

ערך האדם, הקירבה לזולת והאחריות ההדדית נראים כערכים שנשתמרו במציאות של מחנות־ההשמדה על־אף רצון הקלגס להכחידם. צלם האדם ורוח האדם נותרו בשיכרי־הגופות וכנראה קיימו אותם. אב ובנו החזיקו מעמד בשומרם על ערך האדם בתנאים שנועדו להשיג מטרה הפוכה. על אף הכחדתן של ההומאניות והנאורות (המדומות?) בשואה, הניסיון להחיות ערכי־אנוש מסייעים בהישרדות האדם.*

כמובן, יקשה על כל שלא חווה את חוויית־השואה, ככותב־שורות־אלו, לבטא השערה זו בעוצמת־האמת המצוייה בספרו של אלי ויזל. אמיתו של ויזל מובאת בפשטות, אך גם בגילוי־לב מחריד. הסופר מעצב את גיבורו כמי שנאבק עם עצמו אם לתת את צלחת המרק לאביו הגוסס. וכשהוא נותנה, הריהו חושף עצמו ללא־דחם לביקורת עצמית שמא לא עמד בניסיון, כבנו של ר' אליהו (עמ' 119). מותו של האב לא הביא דמעות לעיניו, ואך תחושת־שיחרור בלתי־מוכנת לאדם־מן־החונן, כאובה אך אמיתית, מפעמת בקירבו.

אוניברסיטת קורנל, איתקה, ניו־יורק.

* ראה דיון בנושא זה בספרו של